

М.С. Дністрянський

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Навчальний посібник

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

ББК 66.0
УДК 91
Д54

Рецензенти:

доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України, картографії та геоінформатики Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Джаман В.О.

доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України і туризму
Тернопільського національного педагогічного університету
ім. В. Гнатюка

Заставецька О.В.

Дністрянський М.С.

Д54 Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник. —
Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2010. — 344 с.

ISBN 978-966-10-0979-9

Це перший навчальний посібник для вивчення політичної географії України в контексті її геополітичних проблем. У посібнику розкрито предмет і завдання політичної географії та геополітики, їхнє місце в системі знань та практичної діяльності. Обґрунтовано теоретичні основи, методологію та методику політико-географічних досліджень. Зроблено огляд історії політико-географічних та геополітичних ідей. Охарактеризовано особливості формування і параметри державної території та державних кордонів. Детально проаналізовано особливості адміністративно-територіального устрою України, відображено політико-географічні проблеми функціонування столиці та Збройних сил України. Розкрито територіально-етнополітичну структуру українського суспільства, політико-географічне значення міжрелігійних та міжконфесійних відносин. Висвітлено особливості електоральної географії України. Обґрунтовано основні напрями внутрішньої та зовнішньої геополітики держави.

Для студентів та викладачів географічних і політологічних спеціальностей вищих навчальних закладів освіти, майбутніх фахівців у галузі міжнародних відносин, усіх, хто цікавиться українознавчою проблематикою.

ББК 66.0
УДК 91

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ISBN 978-966-10-0979-9

© Навчальна книга — Богдан,
майнові права, 2010

ПРЕДМЕТНА ОБЛАСТЬ ПОЛІТИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА ГЕОПОЛІТИКИ

1.1. Держава як основний об'єкт політичної географії

Держави як особливі політичні організації, що забезпечують єдність суспільства, його безпеку і мають виняткове право представляти в цілому суспільні інтереси, є основним структурним підрозділом сучасної політичної сфери світу і відповідно — головними суб'єктами просторових політичних відносин. В історичному аспекті держави пережили складну еволюцію. Різноманітними і дуже відмінними є історичні типи державних утворень. Проте *у всі часи держави виступали своєрідним поєднанням території, населення і політичної влади*, що, власне, і визначає значущість географічних чинників у державотворенні та у функціонуванні держав. Як зазначає французький правознавець Ж. Тускоз, основними складовими держави є територія, населення, уряд, а сама держава — це *“історичний спосіб географічного поділу політичної влади”*. Тобто географічність державної організації визначається її самою природою. Тому і формування, й функціонування держав також завжди залежало від їхнього місця в системі світових територіально-політичних відношень (впливу, взаємодії, тяжіння та ін.) та регіонального розподілу внутрішньополітичних сил, цим самим зумовлюючи актуальність просторового аналізу політичних процесів.

Географічних чинників, які тією чи іншою мірою впливають на формування і розвиток державно-територіальних структур, є чимало. Усю їхню сукупність, з урахуванням характеру і властивостей, можна об'єднати в такі групи:

- географічне положення, розміри і конфігурація території;
- природні умови і природно-ресурсний потенціал;
- історико-географічні чинники;
- територіальна організація соціально-економічної сфери.

Доленосне значення для більшості держав має *географічне положення*, яке розглядається як сукупність відношень країни до географічних об'єктів, процесів і явищ, що розміщені чи відбуваються поза її межами. Географічне положення держави включає дві основні складові — *фізико-географічне і суспільно-географічне*, які різнобічно характеризують позиційність держави щодо навколишнього світу, але мають і свої особливості. Якщо фізико-географічне положення відзначається відносною статичністю, то суспільно-географічне — мінливе в часі. Крім того, держава сама здатна впливати і навіть творити своє суспільно-географічне положення, особливо політико-географічне.

*Тускоз Ж. Міжнародне право. — К., 1998.

У політико-географічному сенсі визначальним для держави є розміщення та відносини сусідства щодо інших держав, міждержавних об'єднань і політичних центрів, культурно-цивілізаційних світів, етнонаціональних спільнот і етнополітичних рухів. Так, окраїнне розташування української етнічної території щодо європейського світу і відсутність природних бар'єрів на її кордонах істотно вплинули на українське державотворення і на цивілізаційні процеси. М.С. Грушевський підкреслював, що "...географічні, в наступній послідовності колонізаційні та економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З другого боку, вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу". Межове розташування українських земель щодо кочового азійського світу, поряд з багатьма негативними моментами в процесах державотворення, дало змогу українському етносу протягом XVII–XIX ст. значно збільшити свою етнічну територію у південному і східному напрямках. Багато рис української культури і світогляду також зумовлені розташуванням України на межі кількох світів.

Потенціал держави та її місце в системі міжнародних відносин істотно залежать від її розмірів (площі державної території, кількості населення). На особливе значення розмірів української етнічної території постійно вказував український географ С. Рудницький, наголошуючи, що українську справу не можна зводити до справ малих народів. Незважаючи на проголошену в сучасних міжнародно-правових документах рівноправність усіх суб'єктів міжнародних відносин, все ж у світі провідну роль продовжують відігравати великі сильні держави. При формальній констатації рівності, їхні переваги і пріоритети закріплюють навіть деякі джерела міжнародного права та практика міжнародних відносин, зокрема, в питаннях озброєння і роззброєння, діяльності Ради Безпеки та міжнародних фінансових організацій. За словами політолога-міжнародника А. Камінського, "...простір, тобто величина території даної держави, завжди був важливим фактором у міжнародних відносинах, звичайно, в сполученні з іншими факторами геополітичного, політико-економічного та іншого характеру".

Значущість розмірів держав, боротьба за їхнє розширення гостро проявлялися на різних етапах історичного розвитку, зумовлюючи навіть формування різних реакційних ідеологій великодержавництва. В новітні часи і в сучасних умовах ситуація дещо змінилася внаслідок значних соціально-економічних здобутків малих європейських держав, виявляючи навіть їхні переваги в забезпеченні процесів освоєності території та ефективності територіального управління. Однак в процесах територіально-політичної структуризації світу, з огляду на і досі наявне переважання *силових механізмів у взаєминах*, саме великі держави були і залишаються основним чинником.

Розміри державної території впливають і на географію державних інституцій, зокрема, на кількість ступенів адміністративно-територіального устрою. Так, для держав, близьких за розмірами до України, найбільш характерний триступеневий поділ, для деяких надвеликих держав — чотириступеневий, для більшості малих держав — двоступеневий. Зручність реалізації управлінських ухвал, ступінь політичної зв'язаності центру і периферії залежать від конфігурації державної території. У віддалених і безпосередньо не зв'язаних з основною частиною території анклавах дуже часто формується свій, сепаратний політичний уклад життя.

Важливим чинником функціонування держави залишається *природне середовище*. Його вплив на державні організми часто перебільшувався, особливо школою антропогеографії, що проявилось в ідеї географічного детермінізму. Проте значення різних елементів середовища (рельєф, річкові долини, віддаленість від моря, мінеральні ресурси) є очевидним. Не приймаючи концепції про однозначно визначальний вплив природного середовища (детермінізму) в генезі та еволюції цивілізацій, відомий філософ історії А. Тойнбі розглядав його значення в ролі виклику і стимулу. Дія природних чинників на географічні процеси має переважно опосередкований характер і залежить від конкретних умов. Очевидно, що вплив одних чинників з розвитком суспільства, комунікацій зменшується, як, наприклад, рельєфу, річкових долин, інших — земельних ресурсів, мінеральних ресурсів — може зростати. Від ступеня забезпеченості держави природними ресурсами іноді залежить і її

здатність проводити самостійну державну політику. Хоча сам по собі природоресурсний потенціал не вирішує всіх проблем державного розвитку, а є ефективним у поєднанні з іншими чинниками. Це підтверджує приклад деяких дуже багатих на природні ресурси, але економічно відсталих, так званих “держав третього світу”. Причому орієнтація і сподівання лише на багатство мінеральних ресурсів може призвести до однобічного розвитку економіки, не сприяючи процесам її диверсифікації.

Проте, безперечно, основним географічним чинником сьогодні у формуванні та розвитку держави є *рівень і територіальна організація людського потенціалу та результатів його діяльності*. Густота, якісний стан, соціально-географічна диференціація населення, рівень економічного розвитку регіонів визначають політичну вагу держави в цілому чи окремих її частин, прямо чи опосередковано впливаючи і на політичні процеси. В цьому контексті міжрегіональні взаємини, цілісність держав залежать також і від територіальної організації транспорту. Це підтверджує й А. Камінський, на думку якого для посилення потенціалу держави “...дуже важливою за всяких умов є консолідація простору, що її головною передумовою з техніко-організаційного погляду є розбудова комунікаційних шляхів і зв’язків”.

У комплексі суспільно-географічних чинників слід виділити *етнонаціонально-географічний*. Держави, з одного боку, є результатом складних процесів етносоціальної консолідації населення, з іншого, — самі є потужним фактором етногенезу і націогенезу, територіального зближення чи відокремлення великих груп населення. Етнонаціональна ідентичність закономірно потребує територіально-політичного закріплення своєї унікальності. І саме державність створює ширші умови для реалізації і збереження національної самобутності. Протягом XIX і XX століть нові держави Європи переважно й утворювалися в результаті національного самовизначення. Ще у 1947 році П. Полтава писав, що “...зіставлення політичної карти Європи 1915 р. з політичною картою Європи 1920 р. якнайвиразніше показує, що історія розвивається в напрямі творення самостійних національних держав всіх народів”⁸. Тому більшість держав сучасного світу так чи інакше мають своєрідне етнонаціональне обличчя.

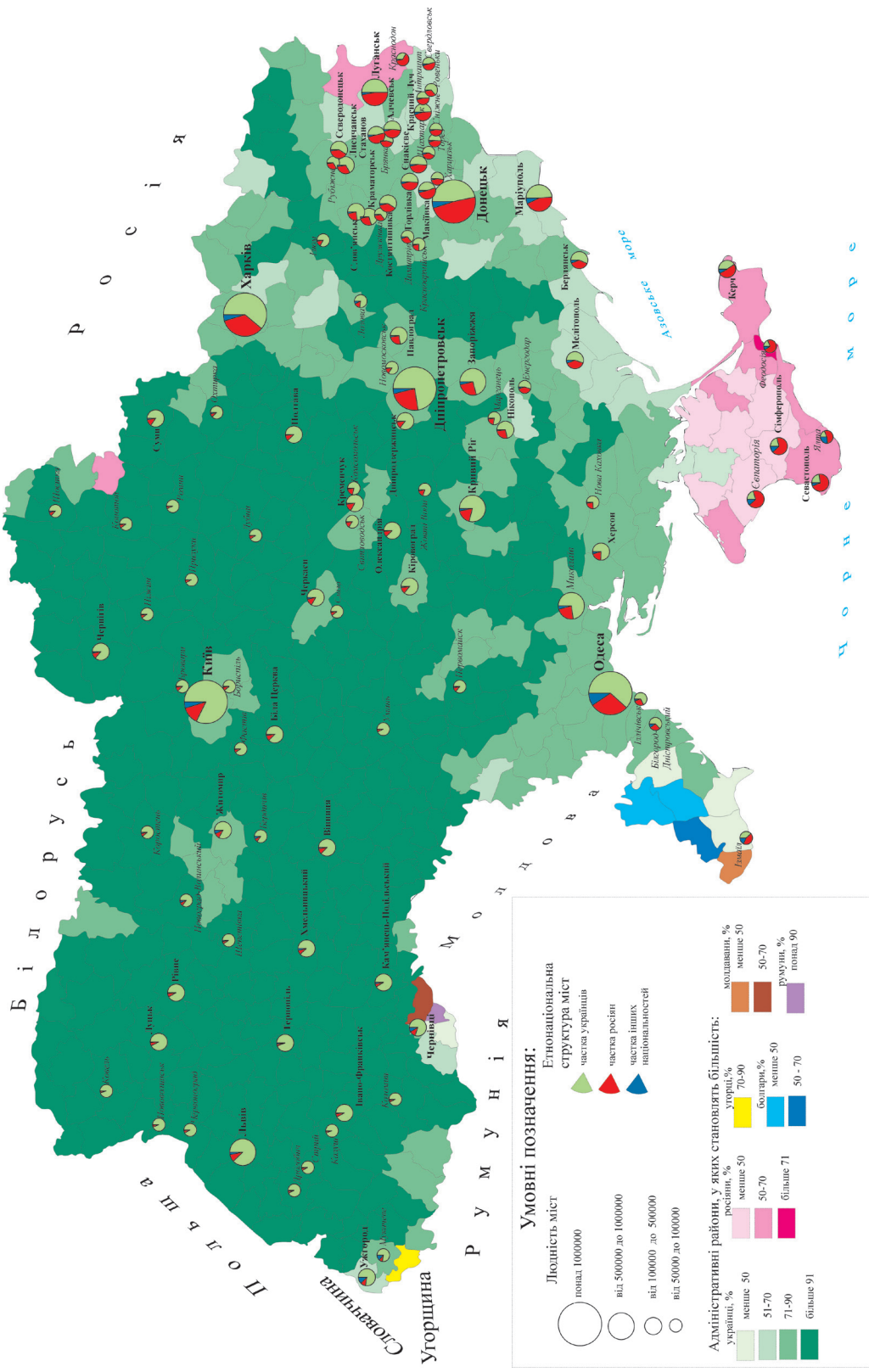
У функціонуванні держав важлива роль належить саме просторовим аспектам етнонаціональних відносин, адже форма державного устрою, характер відносин центральних і місцевих структур часто визначаються особливостями поєднання етнонаціональних ареалів. Рівень політичних вимог етнонаціональних меншин, перспективи збереження їхньої самобутності також залежать від розміщення, ступеня компактності етнічної території, територіальної соціальної структури населення, зокрема, його поділу на міське і сільське.

Оскільки держави — це результат певного історичного процесу, то значущість історичних традицій у державотворчих процесах є очевидною. Вона впливає суттєво на вибір і самої форми державного устрою, і на вибір форми правління та політичний режим у державі. Але особливо помітною є роль саме *історико-географічних чинників* (розвитку в складі різних держав, в різних етнополітичних умовах). Інерція окремої регіональної історії, яка є характерною для багатьох держав через часті зміни державних кордонів, вносить свої корективи в перебіг політичних процесів і навіть іноді є каталізатором регіонально-політичного розколу. Тому аналіз історико-географічних передумов формування держави завжди є дуже актуальним.

Попри значущість усієї сукупності географічних чинників, її все ж не слід абсолютизувати, а лише враховувати і об’єктивно оцінювати разом з ідеологічними, морально-етичними, культурними та політико-правовими засадами. Зокрема, міждержавні взаємини в XX ст. і загалом історично-політичний процес відбувались під егідою ідеологічної боротьби, результати якої засвідчили насамперед реакційність і безперспективність тоталітарних засад державності, завдаючи також великого удару ідеології імперіалізму та великодержавництва.

⁸Камінський А. Вступ до міжнародних відносин. — Львів, 1995.

⁹Полтава П. Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу // Збірник підпільних писань. — Мюнхен, 1959.

Етногеографічна структура України

